

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 12 (1986)

Δελτίον ΧΑΕ 12 (1984), Περίοδος Δ'. Στην εκατονταετηρίδα της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας (1884-1984)

Η διακόσμηση του χειρογράφου αριθ. 253 της
Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος

Άννα ΜΑΡΑΒΑ-ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ

doi: [10.12681/dchae.959](https://doi.org/10.12681/dchae.959)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΑΡΑΒΑ-ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ Α. (1986). Η διακόσμηση του χειρογράφου αριθ. 253 της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 12, 399–408. <https://doi.org/10.12681/dchae.959>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Η διακόσμηση του χειρογράφου αριθ. 253 της
Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος

Άννα ΜΑΡΑΒΑ-ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ

Δελτίον ΧΑΕ 12 (1984), Περίοδος Δ'. Στην εκατονταετηρίδα
της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας (1884-1984)•
Σελ. 399-408

ΑΘΗΝΑ 1986

Η ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ ΤΟΥ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟΥ ΑΡΙΘ. 253
ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

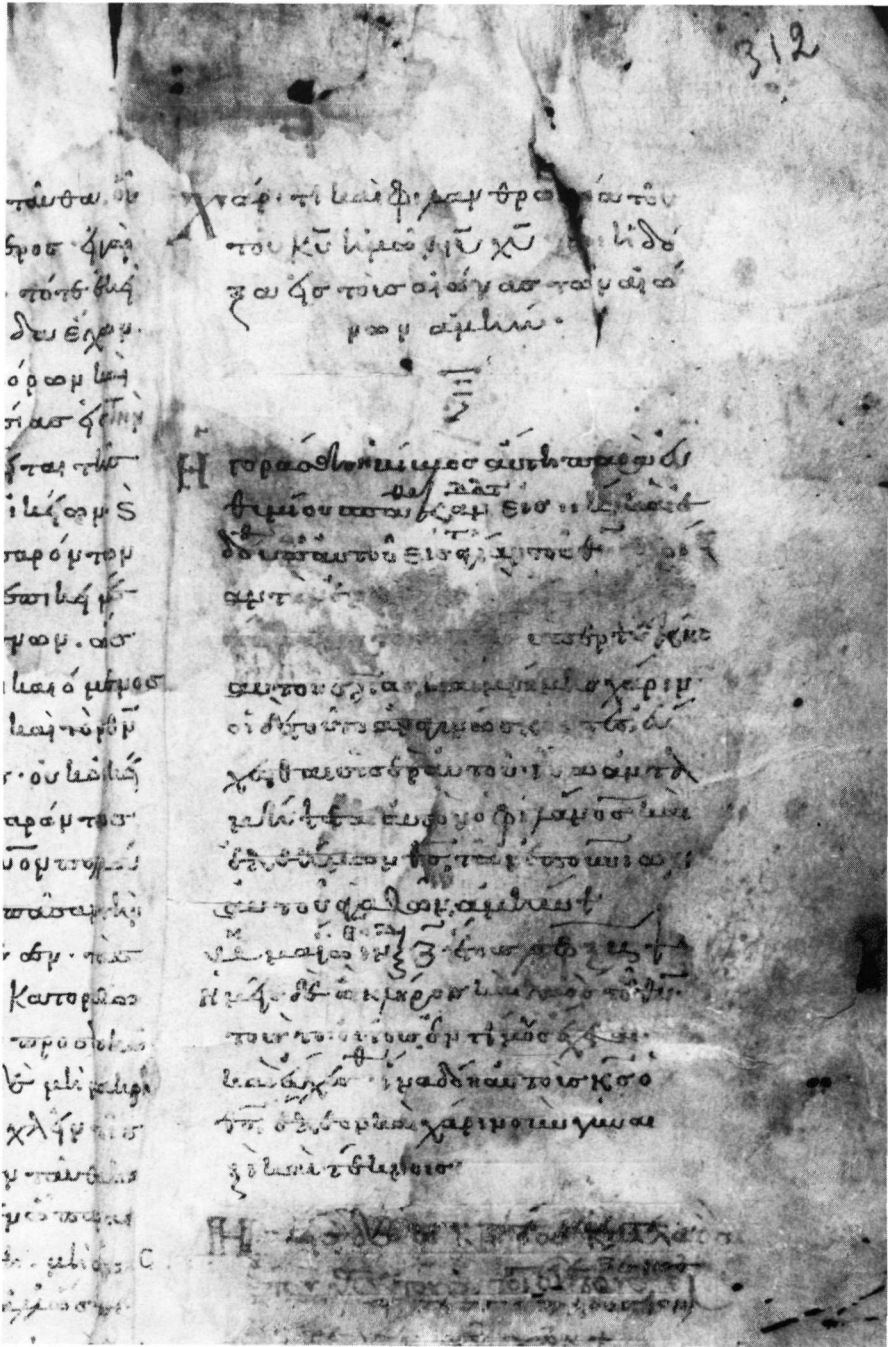
Ἡ Ἐθνική Βιβλιοθήκη τῆς Ἑλλάδος κατέχει σειρά ἐκλεκτῶν κωδίκων 10ου-12ου αἰ., πού περιέχουν Ὀμιλίες τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου. Οἱ κώδικες αὐτοί, ἀφιερῶσεις κυρίως βυζαντινῶν ἀρχόντων σέ μονές ἢ ἐκκλησίες, εἶναι συνήθως μεγάλου σχήματος, γραμμένοι μέ ἀπόλυτη καλλιγραφία καί τάξη σέ καλῆς ποιότητας μεμβράνη καί διακοσμοῦνται, ἂν ὄχι συχνά μέ ὀλοσέλιδες μικρογραφίες, πάντοτε ὅμως μέ ἐπίτιπλα καί ἀρχικά γράμματα, κομψοτεχνήματα ἐξαιρετικῆς λεπτότητας. Ἐδῶ παρουσιάζουμε τόν κώδικα ἀριθ. 253, ἀξιόλογο ἐκπρόσωπο τῆς σειρᾶς αὐτῆς.

Ὁ κώδικας, διαστάσεων 32,5×23 ἐκ., ἀποτελεῖται ἀπό 312 φύλλα. Γράφεται μέ ὠραία κινερά ἀπόχρωση μελανιοῦ σέ δύο στήλες καί σέ τριάντα τρεῖς στίχους. Χρησιμοποιεῖται πολὺ καλλιγραφημένη γραφή Perlschrift, ὅπως χαρακτηρίζει τή γραφή αὐτή ὁ Hunger. Οἱ τίτλοι τῶν Ὀμιλιῶν ἀποδίδονται μέ μικρά κεφαλαῖα ἐρυθρά γράμματα. Τό χειρόγραφο εἶναι κολοδό στήν ἀρχή. Ἀπό τά φφ. 13, 33, 40, 50, 58 κόπηκαν τά ἐπίτιπλα. Ἡ δερμάτινη καστανή στάχωση μέ ἐντυπη διακόσμηση εἶναι πιθανό νά ἔγινε τόν 16ο αἰ. στή μονή Δουσίκου, ἀπό ὅπου προέρχεται ὁ κώδικας.

Στό φ. 312 ὑπάρχει ἀφιέρωση γραμμένη μέ τό χέρι τοῦ γραφέα: Ἦγοράσθη ἡ δίβλος αὕτη παρὰ Εὐθύμιου σπαθαρο(ο)κανδ(ι)δάτ(ου) εἰς SS [νομίσματα] κ' [= 20] καί ἐδόθη(η) ὑπ' αὐτοῦ εἰς τ(ήν) Ἀγίαν τοῦ Θεοῦ Σοφίαν [σοησμένες δύο γραμμές σχεδόν] ὑπὲρ ψυχικῆς αὐτοῦ σωτηρίας καί μνήμης χάριν. Οἱ δὲ τοῦτο ἀναγινώσκοντες εὐχεσθαι ὑπὲρ αὐτοῦ ἵνα ἀνταμῆται αὐτὸν ὁ φιλάν(θρωπ)ος καί ἐλεήμων Θε(ε)ὸς τῶν ἐπου(ρα)νίων αὐτοῦ ἀγαθῶν. ἀμήν. Μ(η)ν(ι) Μαῖω Θ' ἰνδ. ζ' ἔτους ,σφξη' [=1054]. Ἡμεῖς δὲ ὁ κληρὸς καί λαὸς τοῦ Θε(ο)ῦ τοὺς τοιοῦτους ἐντίμως ἔχεται καί εὐχεσθε ἵνα δόη αὐτοὺς Κ(ύριο)ς ὁ Θε(ε)ὸς ἔλεον καί χάριν σὺν γυναιξὶ καί τέκνοις (Εἰκ. 1).

Στό φ. 312ν μέ νεότερη γραφή ἢ ἐνθύμηση: Θε(εοτό)κε βοήθ(ει) τω σω δούλω Νικολάω ἀρχιδιακόνου ὁ το τοῦ πρωτοπαπὰ καί κληρικῶ τῆς Ἀγίας Σοφίας. Μ(η)ν(ι) Ἰουλ(ίου) α' ἰνδ. ιγ' ἔτους ,σχηπ' [=1180].

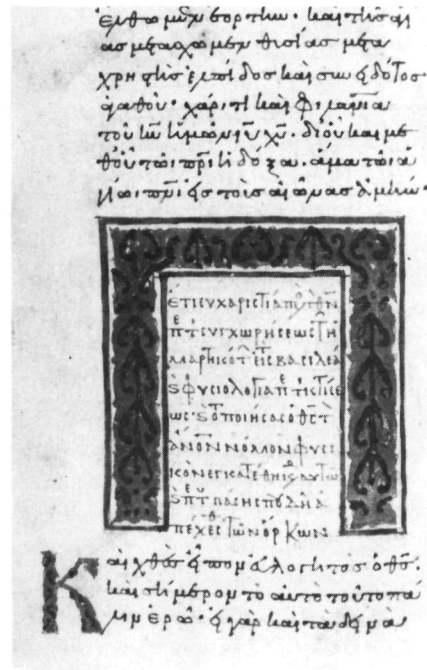
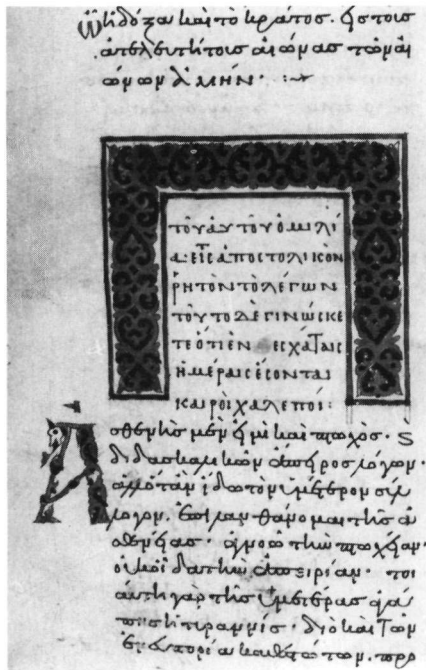
Οἱ ἐνθυμήσεις αὐτές προσφέρουν θετικά στοιχεῖα γιὰ νά ἀναγνωρίσουμε τὴν κωνσταντινουπολιτικὴ καταγωγή τοῦ κώδικα. Ὁ σπαθαροκανδιδάτος Εὐθύμιος, ἀξιωματοῦχος τοῦ παλατιοῦ, καταβάλλει εἴκοσι νομίσματα γιὰ νά ἀγοράσει τόν κώδικα καί νά τόν ἀφιερῶσει εἰς τὴν Ἀγίαν τοῦ Θεοῦ Σοφίαν... ὑπὲρ ψυχικῆς αὐτοῦ σωτηρίας, τό 1054. Ἀπὸ τῆ δευτέρῃ ἐνθύμηση συμπεραίνεται ὅτι ὁ κώδικας βρῖσκεται ἀκόμη τό 1180 στήν Ἀγία Σοφία. Ἐνας πρωτοπαπᾶς τῆς Ἀγίας Σοφίας (τίτλος πού ἔπαιρνε ὁ ἄμεσος βοηθὸς τοῦ Πατριάρχη κατὰ τὴ λειτουργία) καί ὁ ἀρχιδιάκονος Νικόλαος ἀναφέρονται σ' αὐτή.

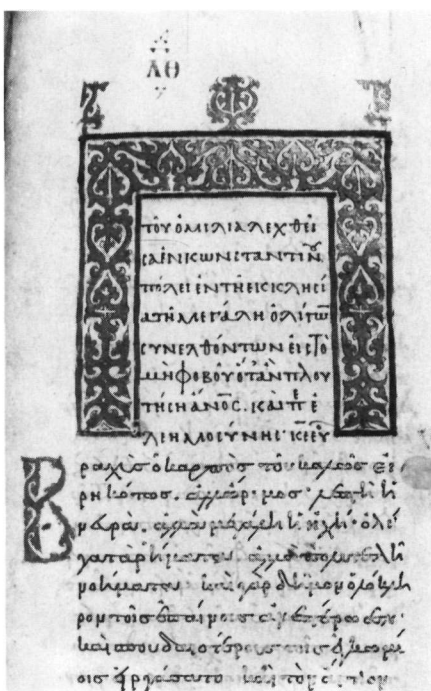
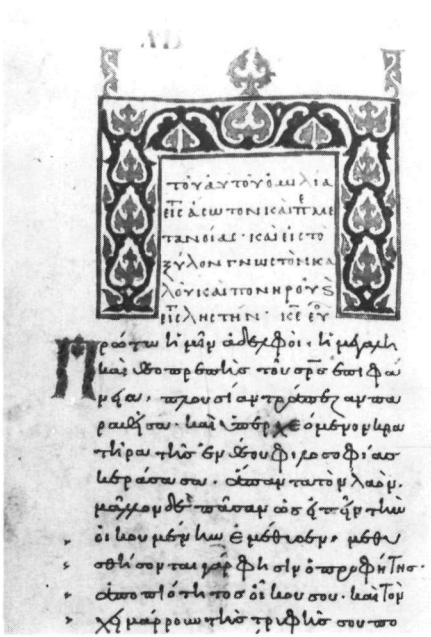
Είχ. 1. Φ. 312. Ἀφιέρωση.

Στή σημερινή του κατάσταση ο κώδικας διασώζει σαράντα ένα πιόμορφα επίτιτλα και ισάριθμα αρχικά γράμματα που κοσμούν την αρχή της καθεμιάς Όμιλίας. Τά επίτιτλα χαράχθηκαν αφού είχαν γραφεί τό κείμενο και οί τίτλοι τών Όμιλιών. Έτσι τά σκέλη του Π παίρνουν τό ύψος που χρειάζεται για νά πλαισιώσουν τόν άλλοτε σύντομο και άλλοτε έκτεταμένο τίτλο. Τό ύψος αυτό κυμαίνεται από 4 μέχρι 12 εκ. Τό πλάτος μένει πάντοτε 7 εκ. Παράλληλες κυανές ευθείες γραμμές περικλείουν τό σταθερό σχήμα του Π (πλάτος 1,90 εκ.). Έδω θά ένταχθεί ή διακόσμηση. Μέ τό ίδιο κυανό, φωτεινό χρώμα (bleu imperial), που έναλλάσσεται μέ λαμπρό χρυσό, αφήνοντας περιορισμένο χώρο στό λευκό της περιγαμνής, διαγράφονται οί πολυποίκιλες μορφές της διακόσμησης. Κάποτε ή διακόσμηση είναι μόνο χρυσή (π.χ. φφ. 264, 304ν και άλλα). Σέ έλάχιστες περιπτώσεις τό έρυθρό της προετοιμασίας κάτω από τό χρυσό προβάλλει μόλις στίς παρυφές τών σχεδίων.

Τά σχέδια αυτά ακολουθούν σταθερά τίς διάφορες ποικιλίες του λεγόμενου «πριονωτού» κοσμήματος, κατά τόν Weitzmann, ή «διακεκομμένου» κατά άλλους: Άλλοτε (φφ. 23ν και άλλα) τό κόσμημα συγκροτούν καμπύλες μικρές γραμμές, άτακτα διευθετημένες, έτσι ώστε νά μή σχηματίζουν καθορισμένα μοτίβα. Οί καμπύλες αυτές διαμορφώνονται σέ λυρόσχημα κοσμήματα που διακόπτονται από καμπύλες επίσης μικρές γραμμές ή και κουκκίδες στά φφ. 63, 67, 73, 157, 252ν, 257ν (Εικ. 2-4). Ύποτυπώδη λυρόσχημα και καρδιόσχημα στά φφ. 86ν, 276 (Εικ. 5). Σειρές από όμοιομορφα λυρόσχημα, όρθά ή ανάστροφα, μέ τριμερές κόσμημα στό κέντρο ύποτάσσονται σέ τυπικό σχήμα πλέον στά φφ. 141, 187ν, 219ν και άλλα (Εικ. 6-7). Στά περισσότερα επίτιτλα (φφ. 79ν, 93ν, 98, 112ν, 120ν, 127, 149, 212ν, 219ν, 264, 283, 304ν και άλλα) τό κόσμημα παίρνει σταθερότερη μορφή. Πρόκειται για σειρές από καρδιόσχημα μέ σχηματοποιημένο άνθεμωτό στό κέντρο. Αυτά συνδέονται μέ πλαίσια από τά όποία εξέχουν φύλλα ή ήμίφυλλα (Εικ. 8-10). Άλλη παραλλαγή παρατηρείται σέ διμερή σχέδια, δηλαδή λυρόσχημα κάτω συμπληρώνονται μέ μικρά ανάστροφα καρδιόσχημα επάνω στά φφ. 163, 179ν, 204ν, 208, 210 (Εικ. 11). Άλλοτε τά καρδιόσχημα ή λυρόσχημα κοσμήματα έξαρτώνται από ανακαμπτόμενο βλαστό, από τόν όποιο εξέχουν και φύλλα ή ήμίφυλλα σέ συμμετρικό επαναλαμβανόμενο ρυθμό, φφ. 106, 133, 167ν, 226ν (Εικ. 12-14). Άνάμειξη διάφορων μοτίβων και δημιουργία συνθετότερων μορφών στά φφ. 193ν, 236, 257ν (Εικ. 15). Σέ πολλά επίτιτλα προστίθεται συχνά έπίστεψη στό κέντρο και άκρωτήρια μόνον επάνω, κοσμημένα μέ τά μοτίβα τών επίτίτλων. Τά αρχικά γράμματα, κάτω από τά επίτιτλα, ακολουθούν ώραία λεπτά, κομψότατα σχήματα. Είναι χρυσά κοσμημένα μέ μικρές κυανές καμπύλες γραμμές. Μόνο σέ δύο αρχικά Α, κάτω από την εγκάρσια κεραία του γράμματος, άριστερά προεξέχει κεφαλή σκύλου που στρέφεται προς τά κάτω (φφ. 141 και 257ν). Σέ όρισμένα άλλα αρχικά πάλι προεξέχουν ύποτυπώδη φύλλα κισσοϋ (φφ. 23ν, 212ν, 252ν και άλλα).

Εἰκ. 2-5. Φ. 252v, 157, 257v καὶ 86v.

Εἰκ. 6-9. Φ. 141, 219v, 79v καὶ 264.

Ὁ ἄριστος καί ἐμπειρότατος διακοσμητής τοῦ κώδικα 253 φαίνεται νά ἔχει στή διάθεσή του πρότυπα ἀπό ὅλες τίς παραλλαγές τοῦ πριονωτοῦ κοσμήματος: Οἱ μικρές κομμένες καμπύλες γραμμές πού ἀπλώνονται χωρίς νά σχηματίζουν σταθερό μοτίβο δέν εἶναι κάτι νέο στή βυζαντινή διακόσμηση. Βρίσκονται π.χ. στόν ψηφιδωτό διάκοσμο τῆς Ροτόντας τῆς Θεσσαλονίκης (ἀρχές 5ου αἰ.), ἐπάνω ἀπό τά τόξα τῆς σειρᾶς μεγαλοπρεπῶν ἀγίων πού στολίζουν τό θόλο. Ἐδῶ διαμορφώνονται καί ὑποτυπώδη λυρόσχημα μοτίβα. Ἀργότερα, μέ τήν ἐπίδραση τῆς ἰσλαμικῆς τέχνης σχηματίζονται κοινά κοσμήματα, π.χ. ὅμοιες σειρές στυλιζαρισμένων ἀνθεματῶν μέσα σέ καρδιόσχημα συναντῶνται καί σέ μαρμάρινο χαμηλό ἀνάγλυφο τοῦ Τζαμιῦ τοῦ Βράχου τοῦ Ὁμάρ στά Ἱεροσόλυμα γιά νά δώσω ἓνα μόνον παράδειγμα¹.

Βέβαιο εἶναι ὅτι τό πριονωτό κόσμημα ἀναπτύσσεται σέ βυζαντινούς κώδικες χρονολογούμενους ἀπό τά μέσα τοῦ 10ου αἰ. ἕως τίς πρώτες δεκαετίες τοῦ 11ου αἰ. Ἀπό τούς παλαιότερους κώδικες ἀναφέρω τόν ἀριθ. 687 τῆς Λαυρεντιανῆς Βιβλιοθήκης τοῦ 943, τόν ἀθωνικό Βατοπεδίου 456, πού ὁ Weitzmann χρονολογεῖ στά μέσα τοῦ 10ου αἰ.², ἢ τόν χωρίς χρονολογία Διονυσίου 71, φ. 291³. Αὐτοί καθῶς καί ἄλλοι παρουσιάζουν κοινά διακοσμητικά στοιχεῖα μέ τόν κώδικα 253, ὅπως π.χ. τό εὐαγγελιστάριο τοῦ Βατικανοῦ gr. 1157, πού περιέχει πολύ ὅμοια ἐπίτιτλα καί ἀρχικά γράμματα⁴.

Ἰδιαίτερη ὁμοιότητα ὄχι μόνον ἀπό τήν ἄποψη τῆς διακόσμησης ἀλλά καί τῆς γραφῆς καί τῆς ὄλης ἐμφάνισης ἔχει τό τετραδάγγελο τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος ἀριθ. 56. Καί ἐδῶ χρησιμοποιεῖται διακόσμηση μέ ἀπλές ἐλικοειδεῖς, κομμένες καμπύλες γραμμές στό πλαίσιο τῆς Ἐπιστολῆς τοῦ Εὐσεβίου πρὸς Καρπιανόν (φφ. 1-2). Ἀκόμη, οἱ ἴδιες ποικιλίες πριονωτοῦ κοσμήματος συναντῶνται στήν πύλη τοῦ κανόνα ἀντιστοιχίας (φ. 2ν) καί στά ἐπίτιτλα (φφ. 99, 155, 218) ὅπου καί παρεμφερεῖς ἐπιστέψεις⁵.

Ὁ Weitzmann διαπιστώνει συγγενή διακόσμηση ἀνάμεσα σέ δύο χφφ.

1. A. Grabar, *Les mosaïques de Germigny-des-Prés*, *Art de la fin de l'antiquité et du moyen age*, II, σ. 1005, πίν. 236C.

2. K. Weitzmann, *Studies in Classical and Byzantine Manuscript Illumination*, Chicago 1971, σ. 238, εἰκ. 223-226.

3. Στ. Πελεκανίδης, Π. Χρήστου, Χ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, Σ. Καδᾶς, *Οἱ θησαυροὶ τοῦ Ἁγίου Ὁρους*, Α', 1973, εἰκ. 39, 40.

4. *Die byzantinische Buchmalerei des 9. und 10. Jahrhunderts*, Berlin 1935, εἰκ. 143, 146 καί φωτογραφίες τῆς Βατικανῆς Βιβλιοθήκης.

5. Α. Μαραβά-Χατζηνικολάου καί Χ. Τουφεξή-Πάσχου, *Κατάλογος μικρογραφῶν βυζαντινῶν χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήναι 1978, εἰκ. 1, 2, 8-10.

πού έχουν σχέση με τή μονή Στουδίου, δηλαδή τό ἀριθ. 13 τῆς Πατριαρχικῆς Βιβλιοθηκῆς τῆς Ἱερουσαλήμ πού ἔγραψε ὁ Εὐλόγιος, μοναχός καί μέγας ἐκκλησιάρχης τοῦ Στουδίου, καί τό ἀριθ. 1675 τῆς Βατικανῆς Βιβλιοθήκῆς πού ἀφιερώθηκε στή μονή Στουδίου τό 1018. Συμπεραίνει ὅτι κέντρο τῆς ἀρχαϊκῆς πλέον γιά τίς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 11ου αἰ. κατεύθυνσης ἦταν ἴσως ἡ μονή Στουδίου. Στήν ἴδια ομάδα ἐντάσσει καί δύο ἐξαιρετους κώδικες τῆς μονῆς τοῦ Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου τῆς Πάτμου, ἀριθ. 43 καί 44⁶. Σ' αὐτό τόν κύκλο χειρογράφων πιστεύω ὅτι ἀνήκει καί τό δικό μας χειρόγραφο. Ἡ διαμόρφωση τῶν μοτίβων τοῦ πριονωτοῦ σέ περισσότερα τυποποιημένα σχήματα, τά ὁποῖα θά ἐπικρατήσουν ἀργότερα (ὅπως ὁ ἀνακαμπτόμενος βλαστός, τά καρδιόσχημα μέ ἀνθέμια, ἡμίφυλλα καί ἄλλα), μαρτυρεῖ τήν ἀπόλυτη γνωριμία τοῦ διακοσμητῆ μέ τό ὄριμο πλέον αὐτό στοιχεῖο καί τήν ἠθελημένη προσήλωση σέ παλαιότερα πρότυπα. Ἐκλέγει μέσα ἀπό αὐτά καί ἔτσι καταλήγει στό στυλιζάρισμα ἀκαδημαϊκοῦ χαρακτήρα. Ἴσως ἡ ἔμμονή σέ παλαιά σχήματα καί σέ περιορισμό τῶν χρωμάτων σέ χρυσό καί κυανό νά ἀνήκει στήν ἐπιλογή τοῦ αὐλικοῦ ἀφιερωτῆ, πού θέλησε νά δωρήσει στήν Ἁγία Σοφία ἕνα ἐκλεκτό καί πολύτιμο χειρόγραφο ἀλλά συγχρόνως στολισμένο μέ αὐστηρή καί ἀπέριτη, πλούσια διακόσμηση, ὡς ἔκφραση ἐπιστροφῆς σέ παρωχημένη ἐποχή. Καθώς χρονολογεῖται γύρω στό 1054, νομίζω ὅτι μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ἕνα ἀπό τά τελευταῖα τοῦ εἶδους.

Προσθέτω ὅτι ὁ κώδικας γράφτηκε μέ τή χαρακτηριστική Perlschrift, ἀκριβῶς ὅμοια μέ τή γραφή τοῦ ἀθηναϊκοῦ κώδικα ἀριθ. 56 καί ἄλλων πού ὁ J. Irigoin εἶχε ἐντοπίσει στό ἐργαστήριό τοῦ Ἐφραίμ⁷. Σέ νεότερη μελέτη ἡ Enrica Follieri⁸ ἀπαριθμεῖ πολλούς χρονολογημένους κώδικες ἀπό τόν 10ο-11ο αἰ. καί προτείνει νά μιλάμε μᾶλλον γιά κώδικες τύπου Ἐφραίμ. Ὡς ὁ νεότερος κώδικας «τύπου Ἐφραίμ» θά μποροῦσε ἴσως νά θεωρηθεῖ ὁ ἀθηναϊκός κώδικας ἀριθ. 253.

⁶ Ἀθήνα

ANNA MAPABA-XATZHNIKOLAΟΥ

6. Weitzmann, ὁ.π., σ. 18-20, εἰκ. 121-123, 127, 128, 132.

7. J. Irigoin, Pour une étude des centres de copie byzantins, *Scriptorium* 13 (1959), σ. 191, 194.

8. Enrica Follieri, La minuscola libraria dei secoli IX e X, *Paléographie grecque et byzantine*, Colloque international du Centre de la recherche scientifique, 21-25 Oct. 1974, σ. 148.

RÉSUMÉ

DÉCORATION DU MANUSCRIT GREC N° 253
DE LA BIBLIOTHÈQUE NATIONALE DE GRÈCE

Le manuscrit n° 253 qui contient les Homélies de Saint Jean Chrysostome, fut offert à l'église Sainte-Sophie par le spatharocandidat Euthymios, en 1054. La dédicace, qui est de la main du copiste, nous oblige à dater le ms. au milieu du XIe siècle environ. Plus tard, une note de 1180, confirme que le ms. se trouvait, à ce moment-là encore, à Sainte-Sophie.

Écrit sur un parchemin d'excellente qualité, ce ms. comptait, parmi les plus précieux codex des Homélies des Pères de l'Église, de l'époque, généralement accompagnées d'une illustration abondante, quoique austère. Dans son état actuel de conservation, le ms. comporte quarante et un encadrements des titres en forme de Π, au début des Homélies, avec, sous chaque encadrement, une initiale décorée.

Ces encadrements et les initiales comportent un décor varié de style "découpé": l'ornementation commence par des lignes courbes remplissant tout le champ de l'encadrement pour se terminer par des motifs de forme plus précise –forme de cœur, de lyre, ou des palmettes symétriques, très schématisés. L'illustrateur, qui semble avoir été très habile dans l'art de l'ornementation "découpée", n'emploie pour toute couleur que l'or et le bleu impérial, indice de la provenance constantinopolitaine du ms. Il s'agit d'un style qui se développe dans la capitale à partir du milieu du Xe siècle et disparaît au cours des premières décades du XIe siècle.

Notre ms. est très apparenté à un groupe de mss. qui se rattachent au monastère de Stoudios: le ms. n° 13 de la Bibliothèque Patriarcale de Jérusalem et le ms. n° 1675 de la Bibliothèque Vaticane. A ce groupe, Weitzmann associe deux autres mss. du monastère de Saint-Jean à Patmos, les n° 43 et 44. Enfin, le ms. n° 56 de la Bibliothèque Nationale de Grèce, décoré dans un style très voisin de celui de notre ms., est lui aussi de provenance constantinopolitaine, comme les autres mss. mentionnés plus haut.

Il faut ajouter que notre copiste adopte l'écriture de style "Perlschrift", très proche de celle du ms. n° 56 de la Bibliothèque de Grèce et de celle des autres mss., attribués par J. Irogoin au Scriptorium d'Ephrem. Dans une récente présentation de manuscrits des Xe et XIe siècles, Enrica Folliari estime qu'il convient de désigner ces mss. de "codex du type d'Ephrem". Je crois, pour ma part, que nous pouvons ajouter à ce groupe le ms. athénien n° 253, qui est peut-être parmi les derniers en date de ce type.